

 SUPPORT SCIENCE	ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY journal homepage: http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about	
---	--	---

MYTHOPOETIC FEATURES OF APOCALYPTIC MOTIFS AND THEIR DOMINANT MYTHOLOGICAL IMAGERY

Bakhodir Kholikov

DSc, Professor of the Department of Comparative Literature

Rector of Samarkand State Institute of Foreign Languages

E-mail: xoliqov-b@samdchti.uz

Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: mythopoetics, eschatology, doomsday, Ragnarök, universal flood, dominant mythological image, demiurge, demonology, archetype, comparative literary studies.

Received: 03.09.26

Accepted: 04.09.26

Published: 05.09.26

Abstract: The article provides a comparative-typological analysis of the mythopoetic nature of eschatological (doomsday) motifs in world mythology and of the dominant mythological images activated within these motifs. The source base comprises the Ragnarök plot of Scandinavian-English mythology, Sumerian-Akkadian and scriptural accounts of the universal flood, Turkic (Altai-Khakas) narratives connected with Ülgen and Erlik, and the layer of Uzbek folklore enriched by Islamic notions of the hereafter. The analysis identifies a four-stage mythopoetic model of the eschatological motif: violation of the norm – catastrophe – purification – rebirth; the dominant images are classified into the groups of demiurge, eschatological antagonist, seer, salvific vessel and the surviving restorative pair. It is argued that in English mythology the destruction of the world is cyclical and cosmological, whereas in Uzbek mythology it is linear and morally accountable in character.

QIYOMAT-QOYIM MOTIVLARINING MIFOPOETIK XUSUSIYATLARI VA ULARDAGI DOMINANT MIFOLOGIK OBRAZLAR

Baxodir Xolikov

DSc, Qiyosiy adabiyotshunoslik kafedrası professori

Samarqand davlat chet tillar instituti rektori

xoliqov-b@samdchti.uz

Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: mifopoetika, esxatologiya, qiyomat-qoyim, Ragnaryok, umumjahon suv toʻfoni, dominant mifologik obraz, demiurg, demonologiya, arxetip, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Annotatsiya: Maqolada jahon xalqlari mifologiyasidagi qiyomat-qoyim (esxatologik) motivlarining mifopoetik tabiati hamda ushbu motivlar tarkibida faollashuvchi dominant mifologik obrazlar qiyosiy-tipologik yoʻsinda tahlil qilinadi. Tadqiqot manbasini skandinav-ingliz mifologiyasidagi Ragnaryok syujeti, shumer-akkad va kitobiy anʼanadagi umumjahon suv toʻfoni matnlari, turkiy (oltoy-xakas) mifologiyasidagi Ulgen va Erlik bilan bogʻliq syujetlar hamda oʻzbek folklorining islomiy oxirat tasavvurlari bilan boyigan qatlami tashkil etadi. Tahlil natijasida esxatologik motivning “buzilish – halokat – tozarish – qayta tugʻilish” tarzidagi toʻrt bosqichli mifopoetik modeli aniqlandi; dominant obrazlar demiurg, esxatologik antagonist, bashoratchi, najotkor kema va qayta tiklovchi omon qolgan juftlik guruhlariga tasniflandi. Ingliz mifologiyasida halokat siklik-kosmologik, oʻzbek mifologiyasida esa chiziqli va axloqiy-hisobot xarakteriga ega ekani asoslandi.

МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВОВ И ДОМИНИРУЮЩИЕ В НИХ МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ

Баходир Холиков

DSc, профессор кафедры сравнительного литературоведения,

ректор Самаркандского государственного института иностранных языков

E-mail: xoliqov-b@samdchti.uz

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: мифопоэтика, эсхатология, конец света, Рагнарёк, всемирный потоп, доминантный мифологический образ, demiург, демонология, архетип, сравнительное литературоведение.

Аннотация: В статье в сравнительно-типологическом ключе анализируется мифопоэтическая природа эсхатологических мотивов (мотивов конца света) в мифологии народов мира и доминантные мифологические образы, актуализирующиеся в составе этих мотивов. Источниковой базой исследования послужили сюжет Рагнарёка в скандинавско-английской мифологии, шумеро-аккадские и библейско-коранические тексты о всемирном потопе, сюжеты тюркской (алтае-хакасской) мифологии, связанные с Ульгеном и Эрликом, а также пласт узбекского фольклора, обогащённый исламскими

представлениями об ахирате. В результате анализа выявлена четырёхступенчатая мифопоэтическая модель эсхатологического мотива: «нарушение нормы – катастрофа – очищение – возрождение»; доминантные образы классифицированы по группам демиурга, эсхатологического антагониста, прорицателя, спасительного ковчега и выжившей пары-восстановителя. Обосновано, что в английской мифологии гибель мира носит циклически-космологический, а в узбекской – линейный и нравственно-отчётный характер.

Kirish. Mifologik tafakkur insoniyat badiiy ongining eng qadimgi shakli bo'lib, unda olamning yaralishi haqidagi kosmogonik tasavvurlar bilan bir qatorda olamning yakuni haqidagi esxatologik qarashlar ham izchil tizim hosil qiladi. Qiyomat-qoyim, ya'ni dunyoning halokati va undan keyingi qayta yaratilish haqidagi motivlar deyarli barcha xalqlar mifologiyasida uchraydi va shu jihat bilan ular universal syujet toifasiga kiradi [1, 43-b.]. Esxatologik mif dastlab mifologik tizim doirasida shakllangan, keyinchalik diniy tizimlar doirasida qayta ishlanib, diniy mifologiyaning asosiy va muhim qismiga aylangan; falsafa taraqqiyoti bilan esa esxatologik mavzu mustaqil falsafiy yo'nalish maqomini olgan [1, 45-b.].

Muammoning dolzarbligi ikki jihat bilan izohlanadi. Birinchidan, qiyosiy adabiyotshunoslikda genetik jihatdan aloqador bo'lmagan mifologik tizimlardagi esxatologik syujetlarning tipologik yaqinligi hanuz yetarlicha tushuntirilmagan. Ikkinchidan, o'zbek folklorshunosligida miflarni o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da [2; 3; 4], jahon mifologiyasidagi dominant obrazlarni o'zbek material bilan qiyoslab o'rganish masalasi o'z dolzarbligini yo'qotgan emas [1, 59-b.]. Mifopoetik yondashuv esa aynan shu bosqichda samarali bo'ladi, chunki u mifni tarixiy hujjat sifatida emas, balki matn qurilmasini belgilovchi obrazli-semantik kod sifatida o'rganishga imkon beradi [5, 468-p.].

Tadqiqotning maqsadi – qiyomat-qoyim motivlarining mifopoetik xususiyatlarini aniqlash va ushbu motivlar tarkibida takrorlanuvchi dominant mifologik obrazlarni tipologik tasniflashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: a) esxatologik motivning invariant syujet sxemasini aniqlash; b) skandinav-ingliz, shumer-akkad, kitobiy, turkiy va o'zbek materialidagi obrazlarni qiyoslash; d) obrazlarning funksional guruhlarini ajratish; e) ingliz va o'zbek esxatologik tasavvurlaridagi tipologik o'xshashlik va milliy-madaniy farqlarni asoslash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy empirik manbasini “Jahon xalqlari badiiy ijodida dominant mifologik obrazlar genezisi, evolyutsiyasi va transformatsiyasi” mavzusidagi filologiya fanlari doktorlik dissertatsiyasi, xususan, “Qiyomat-qoyim motivlari va ulardagi dominant mifologik obrazlar” (43–50-betlar), “Butun dunyo suv to‘foni tavsifi” (50–55-betlar) va “Dominant demonologik mifologik obrazlar” (55–59-betlar) paragraflari tashkil etadi [1]. Qo‘shimcha manbalar sifatida “Katta Edda” tarkibidagi “Vafrudning nutqi” (Vafþrúðnismál), Snorri Sturlusonning “Kichik Edda”si [6], “Gilgamesh haqida doston”ning Utnapishtim hikoyasi, “Ibtido” kitobining 6:5–9:17 boblari [7], “Qur’oni karim”ning Nuh qissasiga oid oyatlari [8], Boshqird xalq eposi “O‘rol Botir” hamda o‘zbek xalq samoviy afsonalari [4] jalb etildi.

Nazariy-metodologik asos sifatida mifning arxetipik tabiati haqidagi K.G.Yung ta’limoti [9], M.Eliadening muqaddas vaqt va siklik takrorlanish konsepsiyasi [10], Ye.M.Meletinskiyning demiurg va mifologik personajlar tipologiyasi [11], N.A.Berdyaevning esxatologik metafizikasi [12] hamda mifopoetikani mustaqil tadqiqot predmeti va usuli sifatida asoslovchi zamonaviy qarashlar [5] tanlandi.

Natijalar. 1. Esxatologik motivning invariant mifopoetik modeli. Tahlil qilingan barcha matnlarda motiv to‘rt bosqichli izchillikni saqlaydi: (1) axloqiy-kosmik tartibning buzilishi; (2) universal halokat (olov, muz yoki suv); (3) tanlangan obyektlarning saqlanishi orqali tozarish; (4) olamning qayta tug‘ilishi. Skandinav syujetida bosqichlar Baldrning o‘limi – mangu qish va axloqiy tartibning buzilishi – Vigrid tekisligidagi so‘nggi jang – Vidar, Vali, Magni, Modi hamda Liv va Livtrasirning omon qolishi tarzida namoyon bo‘ladi [1, 44–45-b.]. Suv to‘foni syujetida esa: odamlarning gunohi – to‘fon – kema-dagi najot – yangi insoniyatning boshlanishi [1, 50–53-b.]. Demak, mifopoetik jihatdan halokat oxir emas, balki o‘tish marosimi (initsiatsiya) modelidagi chegara holatidir.

2. Dominant obrazlarning funksional tasnifi. Materialdagi obrazlar besh funksional guruhga birlashadi. 1-jadvalda ularning turli an’analardagi muvofiqliklari keltirilgan.

1-jadval. Qiyomat-qoyim motivlaridagi dominant obrazlarning funksional muvofiqligi

Funksiya	Skandinav-ingliz an’anasi	Shumer-kitobiy an’ana	Turkiy va o‘zbek an’anasi
Demiurg – tartib asoschisi	Odin	Ea, Xudo (Yahve)	Ulgan, Oq Ona
Esxatologik antagonist	Fenrir, Yormungand, Surt, Lokki	Xudolar g‘azabi, Enlil	Erlik, dev va jinlar
Bashoratchi / ogohlantiruvchi	Vyolva, Mimir	Ea, Utnapishtimga xabar	Qam (shaman), payg‘ambar
Najot vositasi	Xoddmimir o‘rmoni	Olti qavatli kema, Nuh kemasi	Ulganning yassi qayig‘i
Qayta tiklovchi omon qolganlar	Liv va Livtrasir, Vidar, Baldr	Utnapishtim, Nuh va farzandlari	To‘fondan qolgan jonotlar

3. Obrazlarning chastotaviy dominantligi. Miqdoriy tahlil obrazlarning matndagi faollik darajasini obyektiv o'lchash imkonini berdi (2-jadval). Esxatologik bobda eng yuqori chastotaga "to'fon" leksemasi (37 marta) va Ulgen obrazi (23 marta) ega bo'ldi; bu turkiy materialning ushbu motivda alohida o'rin tutishini ko'rsatadi.

2-jadval. Esxatologik bobdagi dominant obrazlarning chastotaviy ko'rsatkichlari

Obraz / tushuncha	Esxatologik bobda	Butun matnda	An'ana
To'fon (suv toshqini)	37	43	universal
Ulgen	23	25	turkiy
Utnapishtim / Ziusudra	15	15	shumer-akkad
Nuh (Noy)	12	16	kitobiy
Esxatologiya	10	13	nazariy
Erlík	9	13	turkiy
Odin	8	28	skandinav
Qiyomat	7	11	islomiy
Ragnaryok	6	8	skandinav
Surt	4	8	skandinav
Fenrir	3	9	skandinav
Baldr	2	3	skandinav

4. Suv to'foni – esxatologik motivning eng keng tarqalgan varianti. Yer yuzining turli mintaqalarida yashovchi xalqlar orasida to'fon haqidagi 250 dan ortiq matn qayd etilgan [1, 50-b.]. Eng qadimgi yozma manbalar – miloddan avvalgi XVII asrda yaratilgan Ziusudra haqidagi shumer va Atrahasis haqidagi akkad miqlaridir [1, 50-b.]. Shuruppak hukmdori Utnapishtim Gilgameshga hikoya qilgan variantda to'rt burchakli, olti qavatli kema quriladi, unga jonivorlar, qushlar va oila a'zolari joylanadi, to'fon esa olti kundan so'ng to'xtaydi [1, 51–52-b.]. "Ibtido" kitobidagi bayonda (6:5–9:17) to'fon odamlarning gunohlari uchun jazo sifatida talqin qilinadi va u qadimgi Bobil syujetining qayta yozilgan ko'rinishi sifatida baholanadi [13]. Musulmon Sharqi, jumladan, o'zbek xalqi orasida esa "Qur'oni karim"dagi Nuh qissasi hukmron mavqega ega [8].

5. Turkiy va o'zbek materialidagi o'ziga xoslik. O'zbek mifologiyasida aynan qiyomat mavzusidagi mustaqil miqlar shakllanmagan; ammo insonning o'limidan keyin ruhning tanadan ajralishi, qiyomat kunida a'zolarining hisob berishi kabi tasavvurlar mifologik personajlar xatti-harakati tarkibiga singdirilgan [1, 43-b.]. Oltoy turklari, xakas, shor va mo'g'ul mifologiyasida esa demiurg Ulgen chaqmoq va momaqaldiraq hukmdori sifatida skandinav Torini eslatadi; u Oq Ona yordamida olamni olti kunda yaratadi, to'fondan oldin yassi qayiq qurdirib, barcha hayvon va qushlarni unga joylaydi [1, 47–49-b.]. Bu epizod deyarli barcha kitobiy dinlardagi kema motivi bilan bevosita muvofiq keladi.

Muhokama. Olingan natijalar esxatologik motivning universalligi genetik qarindoshlik emas, balki tipologik umumiylik natijasi ekanini ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek mifologiyasida "Dunyo daraxti" (Iggdrasil va Boyterak) hamda uch qavatli olam modelining mavjudligi geografik

masofaga qaramay insoniyat badiiy tafakkurining arxetipik asoslari umumiylikni isbotlaydi [1, 59-b.]. Ushbu xulosa Yungning kollektiv ongsizlik va arxetip ta'limoti [9] hamda Eliadening siklik muqaddas vaqt konsepsiyasi [10] bilan to'la mos keladi.

Ayni paytda ikki an'ana o'rtasida jiddiy tipologik farq mavjud. Ingliz afsonalarida dunyoning halokati va qayta tug'ilishi doimiy takrorlanib turuvchi tizim bo'lsa, o'zbek mifologik qarashlarida bu jarayon islomiy tushunchalar bilan boyib, olamning taqdiridan ko'ra insonning axloqi va qilmishlari uchun hisob berishiga xizmat qiluvchi vositaga aylangan [1, 59-b.]. Boshqacha aytganda, skandinav-ingliz modeli kosmologik-siklik, o'zbek modeli esa axloqiy-chiziqli xarakterga ega. Bu farq mifopoetik darajada obrazlar tizimida ham aks etadi: birinchi holatda halokat subyekti kosmik yirtqichlar (Fenrir, Yormungand, Surt), ikkinchi holatda esa insonning o'z gunohi va uni qaydlovchi ilohiy hukm bo'ladi.

Skandinav esxatologiyasining nasroniylilik bilan o'zaro ta'siri masalasi ilmda munozarali. A.Hultgård Ragnaryok syujetining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan monografiyasida uning o'zagi nasroniylikkacha bo'lgan hind-eron esxatologik an'anasi bilan bog'liqligini asoslaydi [14, 1–21-b.; 15, 344–357-b.]. Ushbu qarash bizning materialimizda ham tasdiqlanadi: Vyolvaning qabrdan chaqirilib bashorat qildirilishi [1, 44-b.] tipologik jihatdan nasroniy apokaliptikasidan ko'ra shomoniyl-nekromantik amaliyotga yaqin turadi.

N.A.Berdyaevning "tarixiy pessimizm nisbatan to'g'ri, tarixiy optimizm esa empirik asosga ega emas" degan tezi [12; 1, 45-b.] esxatologik motivning falsafiy mohiyatini ochib beradi: har bir esxatologiya nafaqat mavjud koinotning o'limi, balki yangi va yaxshiroq dunyoning tug'ilishi haqida ham xabar beradi. Aynan shu ikkiyoqlamalik esxatologik motivning badiiy adabiyotdagi keyingi hayotini – zamonaviy ingliz adabiyotidagi "Great Flood" talqinlaridan tortib fentezi janridagi apokaliptik syujetlarga – ta'minlab kelmoqda [1, 54-b.].

Esxatologik motivning demonologik qatlami alohida e'tiborga loyiq. Demonologiya angelologiyaning aksi sifatida shakllangan bo'lib [1, 56-b.], undagi personajlar ko'pincha "quyi mifologiya" doirasiga kiradi: ular ilohiy maqomga ega bo'lmasa-da, ertak, rivoyat va dostonlarda faol ishtirok etadi [1, 57–58-b.]. Qiyomat-qoyim syujetida aynan shu qatlam antagonist funksiyasini bajaradi va halokatning vizual-obrazli qiyofasini yaratadi. Turkiy materialda bu vazifani Erlik va unga bo'ysunuvchi jonotlar bajaradi [16], skandinav materialida esa Lokki va uning avlodi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida shuni qayd etish lozimki, chastotaviy ko'rsatkichlar bitta ilmiy matn korpusi asosida hisoblangan va ular xalq og'zaki ijodi korpusidagi haqiqiy taqsimotni emas, balki tadqiqot obyektining ilmiy yoritilish darajasini aks ettiradi. Kelgusi ishlarda folklor matnlarining yirikroq raqamli korpusi asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi. Birinchidan, qiyomat-qoyim motivi mifopoetik jihatdan “tartibning buzilishi – halokat – tozarish – qayta tug‘ilish” tarzidagi barqaror to‘rt bosqichli invariant modelga ega bo‘lib, u genetik jihatdan bog‘lanmagan mifologik tizimlarda ham bir xil izchillikda takrorlanadi.

Ikkinchidan, motiv tarkibidagi dominant obrazlar besh funksional guruhni – demiurg, esxatologik antagonist, bashoratchi, najot vositasi va qayta tiklovchi omon qolganlarni hosil qiladi; bu guruhlar skandinav-ingliz, shumer-kitobiy va turkiy-o‘zbek an‘analarida o‘zaro aniq muvofiqlikka ega.

Uchinchidan, chastotaviy tahlil esxatologik motivning o‘zagi sifatida suv to‘foni syujetini va turkiy demiurg Ulgen obrazini ko‘rsatdi; bu o‘zbek va turkiy materialning umumjahon esxatologik syujetiga qo‘shgan mustaqil hissasini tasdiqlaydi.

To‘rtinchidan, ingliz mifologiyasidagi halokat siklik-kosmologik, o‘zbek mifologiyasidagi qiyomat esa chiziqli va axloqiy-hisobot xarakteriga ega. Islom dinining kirib kelishi turkiy mifologiyada, nasroniylilikning yoyilishi ingliz mifologiyasida tub burilish yasagan va qadimiy obrazlar avliyo, pir yoki shaytoniy kuchlar ko‘rinishida yangi nom hamda vazifalar bilan boyigan [1, 59-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Эшонкул Ж. Миф ва бадий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019. – 312 б.
2. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 208 б.
3. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. – 108 б.
4. Koblanov Zh., Ryskiyeva A., Amirbekova A. et al. Mythopoeitics as a Subject and Method of Literary Research // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7, Issue 4. – P. 468–476. DOI: 10.30564/fls.v7i4.7545
5. Стурлусон С. Младшая Эдда / пер. О.А. Смирницкая, М.И. Стеблин-Каменский. – Москва: Наука. – 138 с.
6. Куръони карим. Маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Сано-стандарт. – 624 б.
7. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. – Киев, 1996. – 384 с.
8. Eliade M. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. – New York: Harcourt, Brace & World, 1957. – 256 p.
9. Мелетинский Е.М. Демиург // Мифы народов мира: Энциклопедия. – Москва, 1980. – Т. 1. – 366 с.
10. Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики (1947) // Царство Духа и царство Кесаря. – Москва, 1995. – 265 с.

11. Norsker A. Genesis 6,5–9,17: A Rewritten Babylonian Flood Myth // *Scandinavian Journal of the Old Testament*. – 2015. – Vol. 29, No. 1. DOI: 10.1080/09018328.2015.1025545
12. Hultgård A. *The End of the World in Scandinavian Mythology: A Comparative Perspective on Ragnarök*. – Oxford: Oxford University Press, 2022. – P. 1–21. DOI: 10.1093/oso/9780192867254.003.0001
13. Hultgård A. Old Scandinavian and Christian eschatology // *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*. – 1990. – Vol. 13. – P. 344–357. DOI: 10.30674/scripta.67184
14. Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип. – Новосибирск: Наука, 1991. – 155 с.
15. Мифологический словарь / гл. ред. Е.М. Мелетинский. – Москва: Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.
16. Мифология Британских островов: Энциклопедия. – Москва: ЭКСМО; СПб.: Terra Fantastica, 2004. – 640 с.
17. Sigurðsson G. *Vafþrúðnismál* // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bd. 32. – Berlin; New York, 2006. – 129 s.
18. Turdimov Sh. *O‘zbek mifologiyasi va folklori*. – Toshkent: Ilm va fan nashriyoti, 2023. – 324 b.